

Nucená práce a okupantské právo

Jaroslav Houser

Jednou z temných kapitol okupačního teroru byla nucená práce ve všech jejích podobách, ať již to byla práce na závodech pod dozorem německých „werkschutzů“, pracovní nasazení v bombardovaných městech v Německu, trestání zavlečených dělníků v kárných pracovních táborech, práce vězňů v koncentračních táborech anebo práce válečných zajatců. Nucená práce se v Hitlerově říši rozrostla do obrovských rozměrů a představovala celý systém, bez něhož nemohla německá válečná mašinerie existovat.

Tato soustava nucené práce byla vytvářena, formována a organizována státními orgány fašistického státu a za pomoci jeho práva. Také v okupovaném Československu a to jak v tzv. protektorátě, tak i ve slovenském fašistickém státě vytvářel organizační základnu nucené práce stát za pomoci okupantského práva.

Je přirozené, že nucená práce nevyrostla ve fašistickém Německu najednou, ale že její vývoj byl delším procesem. Podléhala změnám, které byly vyvolány naléhavými potřebami ekonomickými a válečnými. Tyto změny a transformace odrážely se ve větší či menší míře ve státoprávní oblasti společenské nadstavby, byly okupantským právem vyjádřeny a zpětně působily na rozvoj ekonomických vztahů. Vývoj tohoto sekundárního procesu v právní společenské nadstavbě a jeho souvislost s ekonomikou jsou tématem této studie.

Ekonomický význam a rozsah nucené práce v německém válečném hospodářství pochopíme, vymezíme-li přesněji její pojem v oblasti ekonomické i právní.

Za nucenou práci je nutno pokládat onu společenskou práci, kterou pracující vykonává nikoliv ze svého dobrovolného rozhodnutí, nýbrž pod mimoekonomickým nátlakem, který může mít různou povahu. Liší se tedy v zásadě nucená práce od práce dobrovolné, ke které se pracující zavazuje a kterou vykonává ze svého rozhodnutí, třebaže tato dobrovolnost je podmíněna ekonomicky, jak je v kapitalistické společnosti pravidlem. Při dobrovolné práci jde tedy nanejvýš o donucení ekonomické, kdežto při práci nucené jde o různé formy přinucení mimoekonomického.

Podle stupně mimoekonomického přinucení je možno odlišovat (a mezinárodní právo tak činí) dva základní typy nucené práce. Je to především práce

otrocká, kde mimoekonomické donucení se zakládá na vlastnickém vztahu pána k otroku a v důsledku toho nevzniká mezi pánem a otrokem pracovní poměr regulovaný právem.¹ Naproti tomu nucená práce neotrocká, kde mimoekonomické donucení není tak všestranné, takový pracovní poměr zpravidla vyžaduje, a právo často velmi intenzívně tyto pracovní vztahy reguluje, zhusta intenzívněji než při práci dobrovolné. Jde zde o různé formy tzv. pracovního nasazení.

Systém nucené práce zavedený fašistickými okupanty zahrnoval obě typické složky nucené práce. Byla to práce otrocká, kterou např. představovalo pracovní využití za nelidských podmínek vězňů v koncentračních táborech a válečných zajatců. Nucenou prací druhého typu bylo přikazování k práci zavážené okupanty. Zde existoval pracovní poměr, který regulovalo okupantské právo, často do všech podrobností.²

Soustava nucené práce, která se u nás rozšířila v době okupace, vznikla, pokud nešlo o nucenou práci výslovně otrockého rázu, transformací soustavy pracovního trhu spočívající na zásadě dobrovolné pracovní smlouvy (ovšem v buržoazním smyslu s ekonomickým donucením). Struktura pracovního poměru v soustavě pracovního trhu, jenž u nás existoval po celé kapitalistické období až do okupace, byla odlišná od struktury pracovního poměru v soustavě nucené práce, tj. řízení trhu práce. Vedle dvou partnerů tradiční pracovní smlouvy zaměstnavatele a zaměstnance objevuje se třetí činitel, veřejná moc, státní orgán, jenž svým schválením dává pracovní smlouvě vzniknout. Přes tento základní strukturální rozdíl je tu velmi mnoho společného — celé pojetí pracovní smlouvy, podmínky jejího vzniku, trvání a zániku atd. Soustava dobrovolného pracovního poměru v buržoazním smyslu musela již z tohoto důvodu obsahovat prvky a náběhy, z nichž se nucená práce za okupace rozvinula a existovala, ovšem i některé instituce a zařízení, které transformaci pracovního poměru směrem k nucené práci usnadňovaly.

Proto je třeba v krátké historické retrospektivě zmínit se o koncepci pracovního poměru v předokupačním období a dotknout se historického vývoje zprostředkování práce, zejména v období buržoazní republiky, protože tato instituce byla pro zavedení soustavy nucené práce zásadního významu.

Smluvní svoboda byla jednou ze stěžejních zásad buržoazního práva. V předmonopolním období kapitalismu vyhovovala tato zásada plně třídním zájmům buržoazie. Smluvní svoboda byla vedoucím principem pro nájem pracovní síly pro kapitalistickou výrobu. Ekonomické přinucení, které tato

¹ Srovnej Chyský Jiří, *Nucená práce a její problematika se zřetelem k podstatě pracovního poměru*, Praha 1962, str. 11 a násl.

² Tato studie je zatím orientována převážně k této druhé podobě nucené práce, a to především proto, že bylo třeba především zhodnotit normativní materiál, jenž je bohatý a pro tuto formu typický. Při komplexnějším zpracování celé otázky v budoucnosti bude třeba i otrocké práci věnovat zvýšenou pozornost.

formální smluvní svoboda zakrývala, bylo charakteristické pro kapitalistický výrobní způsob a právě jím se kapitalistická hospodářskospolečenská formace lišila od formací předkapitalistických.

Smluvní svoboda byla zakotvena v buržoazních kodifikacích občanského práva a vztahovala se na všechny typy smluv včetně smluv pracovních. V rakouském občanském zákoníku z roku 1811 byl zakotven původně typ smlouvy námezdní, kterou třetí dílčí novela z roku 1916 (§ 1151) rozčlenila ve dva typy pracovních smluv a sice ve smlouvu služební (*locatio conductio operarum*) a ve smlouvu o dílo (*locatio conductio operis*). V obou případech šlo o smlouvy konsenzuální, na něž se vztahovala obecná ustanovení občanského zákoníku zajišťující formální smluvní svobodu.

Také při pozdějších dílčích úpravách některých druhů pracovních smluv (např. zákon o obchodních pomocnících č. 20/1910 ř. z., řád živnostenský č. 227/1859 ř. z., horní zákon č. 146/1854 ř. z., zákon o statkových úřednících č. 9/1914 ř. z., zákon o pracovním poměru při veřejných stavbách č. 156/1902 ř. z., zákon o pracovních poměrech domovníků č. 82/1920 Sb. atd.) zůstal civilistický charakter pracovního poměru a rovněž smluvní svoboda zachována a sice ve dvou základních bodech:

- a) při sjednávání pracovní smlouvy,
- b) a při rozvazování pracovní smlouvy.³

Rovněž v imperialistickém období kapitalismu před první světovou válkou a mezi oběma světovými válkami (s výjimkou válečných let 1914—1918) vystačila buržoazie vcelku s ekonomickým donucením při získávání námezdních pracovních sil a obešla se bez mocenských zásahů do formální svobody jednotlivce. Donucení k práci mohlo se vyskytovat za tohoto právního režimu jen v některých netypických případech, které na celkovém charakteru instituce pracovních smluv ničeho neměnily.

Tak např. v letech velké hospodářské krize, kdy armáda nezaměstnaných přesáhla jeden milión, propagovali reformisté ve vládě tzv. produktivní péči o nezaměstnané (vl. nař. č. 79/1930 Sb.). Podporovaní nezaměstnaní byli nuceni pracovat po řadu hodin v týdnu na nouzových pracích organizovaných státem, obcemi nebo jinými veřejnými korporacemi. Na těchto „nouzovkách“ nebyli nezaměstnaní ani pojištěni proti úrazu, nemoci nebo stáří, protože nešlo o výkon práce na podkladě pracovního poměru. Šlo tu nesporně o jednu z forem nucené práce.

Jinou její formou byly pracovní tábory. S touto akcí přišla buržoazie roku 1934 (agrárnické ministerstvo národní obrany).⁴ Buržoazní a reformistický tisk se tehdy předstíhal v nejrozmanitějších návrzích na organizování „pracov-

³ Krémář Jan, *Právo občanské*, III., Právo obligační, Praha 1932, zejména str. 242 a násl.

⁴ Král Václav, *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938—1945*, III., Praha 1959, str. 68 a násl.

ních skupin pro vykonávání veřejných a všeužitečných prací“.⁵ V Národní radě československé se dokonce utvořil zvláštní „Komitét pro studium problému nezaměstnaného dorostu“, který soustřeďoval a zpracovával došlé návrhy. Pracovní tábory měly být financovány buď státem, obcemi nebo i soukromníky a bylo dokonce navrhováno uspořádat dobročinné loterie, jejichž výnosu mělo být rovněž použito k tomuto účelu. Pro pojmenování pracovních útvarů byly navrhovány zpočátku názvy polovojenského rázu, jako „pracovní pluky“, „národní pluky práce“, „dobrovolné legie občanské služby“, později však bylo od těchto militaristických názvů upuštěno, zřejmě z toho důvodu, aby byl zakryt jejich vojenský a fašizační charakter. Při propagaci pracovních táborů dávala buržoazní a reformistická publicistika nezakrytě za vzor nacistické Německo, kde prý nezaměstnanost již rychle mizí, ovšem cestou fašistických metod nucené práce.⁶

Povahu pracovních táborů srovnával tehdy K. Gottwald s fašistickými institucemi podobného druhu v Německu a Rakousku a nazýval je robotárnami, jejichž jediným účelem bylo fašistickomilitaristické spoutání pracující mládeže.⁷

V polovici roku 1934 došlo pak skutečně ke zřízení prvních pokusných pracovních táborů pro nezaměstnaný dorost od 18 do 24 let.⁸ Peněžní prostředky na zařízení a udržování táborů práce poskytl stát, obce a na pracovní tábor u Vizovic na Moravě i soukromý kapitalista Baťa.⁹ Nezaměstnaná mládež měla být vřazením do pracovních táborů „chráněna před demoralizací“.¹⁰ Z toho důvodu byla v táborech, jejichž instruktoři byli vybíráni z největší části z důstojníků a poddůstojníků, zavedena přísná kázeň podle osvědčeného vzoru nucené práce v Německu.

Přes všechny tyto snahy buržoazie zavést u nás polovojenské pracovní útvary, tato instituce nucené práce se u nás neujala. Příčinou byl odpor dělnické třídy a proto nakonec buržoazie a reformisté musili od svých projektů upustit, protože situace nebyla tehdy pro fašizační opatření tohoto druhu ještě zralá.

Nicméně však historie produktivní péče o nezaměstnané a pracovních táborů za předmnichovské republiky ukazuje velmi jasně, že buržoazní republika nebyla na tomto poli bez tradice, že se snažila zavádět nucenou práci, třebaže jen v omezeném rozsahu a že fašističtí okupanti museli se setkat v letech okupace při zavádění nucené práce právě s vřelými sympatiemi v těch kruzích, které pracovní útvary propagovaly.

⁵ Zvláštní anketa o této otázce byla uspořádána např. Národním osvobozením z 1. IV. 1934.

⁶ Petrák Jan, *Pracovní tábory mládeže*, Tvorba, roč. IX/1934, č. 2.

⁷ Gottwald Klement, *Spisy*, V., Praha 1952, str. 224.

⁸ *Tvorba*, roč. IX/1934, č. 3, *Hospodářská politika*, roč. IX/1935, č. 21 a A-Zet z 19. a 20. VII. 1934.

⁹ *Hospodářská politika*, roč. IX/1935, č. 21.

¹⁰ *Tvorba*, roč. IX/1934, č. 2.

Na druhé straně vyrůstal v imperialistickém období kapitalismu aparát zprostředkování práce, buď soukromý nebo veřejný, který organizoval vzájemný vztah mezi nabídkou a poptávkou po pracovní síle. Nešlo tu ještě o porušení zásady smluvní svobody při uzavírání pracovní smlouvy. Nicméně však docházelo tu již ke značné nepřímé intervenci státu při sjednávání pracovních smluv, protože stát buď povoloval zprostředkovatelný práce anebo dokonce tzv. pracovní trh přímo organizoval. Zprostředkování práce jeví se proto v historickém vývoji směřujícím k zavedení režimu nucené práce za okupace jako jeho příprava. Vývoj v předmnichovském Československu nedošel však na tomto poli příliš daleko, jak ukazuje krátká historická retrospektiva.

Svémi historickými kořeny zasahuje zprostředkovávání práce do cechovního zařízení v pozdním feudalismu. Cechovní organizace kromě řady jiných úkolů celkem na tehdejší poměry uspokojivým způsobem obstarávaly distribuci pracovních sil.

S příchodem kapitalismu se ukázalo, že cechovní organizace k vyrovnávání nabídek a poptávek po pracovních silách nestačí. Ty sice vykonávaly tuto činnost až do svého zrušení živnostenským řádem č. 227/1859 ř. z., ale souběžně s nimi a hlavně po jejich zániku rozvinulo se zprostředkovávání práce jako výdělečná činnost, kterou obstarávali různí dohazovači za úplatu hledajících práci i zaměstnavatelů. S jejich činností byla však značná nespokojenost a množily se stížnosti.

Tyto nedostatky vedly k tomu, že se začalo uvažovat koncem století o lepší organizaci zprostředkovávání práce. Ve vídeňském parlamentě objevila se řada návrhů, ale nakonec řešení připadlo zemskému zákonodárství.

V Čechách byly roku 1895 zřízeny stravovny pro cestující tovaryše, u nichž byly současně soustředovány poptávky po pracovních silách. Šlo o instituci, která měla ještě rysy cechovního zřízení, ale současně se blížila zprostředkovatelně práce obvyklé v kapitalistické společnosti. Stravovny nefungovaly však dobře a zaměstnavatelé i dělníci si na ně stěžovali.

K vybudování sítě zprostředkovatelen v Čechách došlo až roku 1903 (č. 57/1903 z. z. pro Čechy). V každém zastupitelském okrese byl zřízen „Okresní úřad pro bezplatné zprostředkování práce“ a ve větších okresech úřady tohoto druhu dva. Celkem bylo těchto úřadů 238. V městech s vlastním statutem byly kromě toho zřizovány obdobně úřady městské. Síť zprostředkovatelen vyžadovala aparát k vyrovnávání nabídky a poptávky po pracovních silách ještě v širších oblastech. Za tím účelem sdružovaly se okresní úřady (obyčejně 5—10) ve větší celek a okresní úřad ležící v jejich středu fungoval pak jako „okresní centrální“. Kromě toho bylo v Čechách zřízeno ještě pět zemských centrálek, které vyrovnávaly nabídku a poptávku po pracovních silách v zemském měřítku.

Síť zprostředkovatelen práce byla v Čechách mnohem lépe vybudována než v jiných zemích Předlitavska a udržela se přes 30 let. Buržoazní republika stála

před úkolem systém zprostředkovatelen práce zděděný z rakouské éry sjednotit a rozšířit. Mimo Čechy byla totiž organizace zprostředkování práce ještě horší. Na Moravě byla úprava provizorní, která vznikla jednak během války a jednak po skončení války. Prozatímní byla i organizace zprostředkování práce ve Slezsku. Zprostředkování práce na Slovensku omezovalo se téměř výlučně na zemědělské dělnictvo. Na Zakarpatské Ukrajině byly teprve po světové válce zřízeny tři všeobecné veřejné zprostředkovatelny práce.

Kromě tzv. veřejného zprostředkování práce, které tvořilo soustavu, třebaže nedokonalou a podle zemí odlišnou, byla celá řada zprostředkovatelen odborových, spolkových a společenstevních. To zvyšovalo roztržitost celé organizace.

Pokusy o novou organizaci, ke kterým došlo za předmnichovské republiky, skončily nezdarem. Osnova, na níž pracovalo ministerstvo sociální péče od roku 1919, zůstala roku 1922 trčet v parlamentních výborech a do pléna Národního shromáždění se nedostala. Rovněž další legislativní pokusy skončily nezdarem.¹¹

Okolnost, že koaliční vláda se neodhodlala k politickému prosazování vypracované osnovy o zprostředkování práce, souvisela se sociálněpolitickým charakterem této instituce. Na řádném vybudování zprostředkování práce mělo určitý zájem dělnictvo, zejména v době krize a nezaměstnanosti. Na druhé straně však značný zájem měli kapitalističtí zaměstnavatelé. Tento smíšený třídní zájem na instituci hrál rozhodující roli v politickém mechanismu vlády. Buržoazie přiznávala osnově sociálněpolitický charakter a požadovala, aby reformisté ve vládě předložení a prosazení osnovy vykupovali ústupky na jiných úsecích. Sociální demokraté nebyli přítomni ochotni k ústupkům právě v tomto bodě a to bylo příčinou, že osnova zůstávala ležet a nebyla dána na politický pořad jednání parlamentu.

Vývoj v předmnichovské republice nakonec skončil vydáním vládního nařízení č. 217/1936 Sb. o zprostředkování práce. Zůstal ovšem jen na půl cesty, protože organizační základna pro dobře fungující zprostředkování práce vybudována nebyla. Nicméně však vládní nařízení obsahovalo některé prvky, které se mohly stát pro takovou organizaci východiskem. Ukládalo vybudovat veřejné zprostředkovatelny, aby mohly plnit přikázané úkoly a doplnit jejich síť, aby v každém politickém okrese byla alespoň jedna veřejná zprostředkovatelna

¹¹ Pospíšil Karel, *Zprostředkování práce stále živým problémem*, *Hospodářství a práce*, roč. 1940, č. 3 a 4, Komínek Karel, *O osnově zákona o zprostředkování práce*, *Sociální revue*, roč. V/1924, str. 130 a 259, Krakeš Josef, *Veřejné zprostředkování práce*, *Sociální revue*, roč. XII/1931, str. 181 a násl. *Hospodářské poměry, sociální politika a odborové hnutí v letech 1926—29*, Zpráva k IX. sjezdu Odborového sdružení československého r. 1930, str. 166 a 167 a *Hospodářské poměry, sociální politika a odborové hnutí v letech 1930—1933*, zpráva k X. sjezdu Odborového sdružení československého r. 1934, str. 324—326.

práce. Zavádělo také povinné hlášení uprázdněných nebo nově zřízených míst zaměstnavateli.¹²

Tyto nové organizační zásady nebyly však před Mnichovem v dostatečné míře provedeny. Fašističtí okupanti byli proto nuceni nejprve přebudovat celý aparát zprostředkování práce, jenž teprve po zásadní reorganizaci byl schopen stát se řídicím organismem systému nucené práce. Potom došlo k rozšiřování a zostřování soustavy nucené práce, budované na pracovních poměrech cestou příkazování, čehož obrazem je vývoj okupantského práva.

Máme-li vývoj soustavy nucené práce a její vyjádření v okupantském právu analyzovat, je třeba předem vytknout určité periodizační předěly, které celý vývoj rozčleňují. Za předmnichovské republiky existovaly jen prvky nucené práce. Fašistický režim pomnichovské republiky pokročil na této cestě dále a připravoval cestu k otevřenému fašistickému teroru. Lze proto právem pokládat tzv. druhou republiku za přípravné období nucené práce.

Dále vzniká otázka periodizačního rozčlenění přímé okupace (tzv. protektorát Čechy a Morava) a slovenský stát. Jako kritéria této periodizace je možno použít charakteristických tendencí nucené práce ve všech zemích obsazených nacistickým Německem. Téměř ve všech okupovaných zemích dvě hlavní skutečnosti charakterizovaly vývoj pracovního nasazení. První bylo opuštění zásady dobrovolného náboru a zavedení nasazení nuceného vynutitelného velmi tvrdými a čím dále brutálnějšími tresty. Druhou okolností bylo dirigování mas pracujících z domova a z vlasti na jiná místa okupovaná německou armádou, většinou přímo do Německa. Tyto dvě okolnosti ovlivnily do té míry charakter nucené práce, že je možno je pokládat za určité mezníky ve vývoji.¹³ V tzv. protektorátě a slovenském státě probíhal tento proces po stejné linii jako v jiných okupovaných zemích, jen časová rozmezí byla poněkud jiná vzhledem ke speciálním poměrům hospodářským, sociálním a politickým.

Bereme-li uvedená dvě kritéria za základ periodizačního rozčlenění a nehledíme-li na přípravné období tzv. druhé republiky, rozpadá se historie pracovního nasazení u nás v tyto tři subperiody:

1. období let 1939—1940, kdy se buduje mechanismus nucené práce, převládá dobrovolný nábor a v některých odvětvích dochází již k náboru nucenému,

2. období let 1941—1942, kdy válečné vypětí hitlerovského Německa si vyžádalo zintenzívnění a rozšíření nucené práce a kdy nábor dobrovolný je naprosto opuštěn a nahrazen nábořem nuceným,

3. období let 1943—1945, kdy hitlerovské Německo se zoufale pokouší využít potenciálu pracovních sil k zajištění základních potřeb válečného hospodářství

¹² Cerman Josef, *Vývoj a organizace zprostředkování práce v Československu*, Sociální revue, roč. XVIII/1937, str. 175 a násl.

¹³ Srovnej Jacques Villequet, *Les etapes de la mise au travail en Belgique*, III. Congrès International sur l'histoire de la résistance, 2.—4. IX. 1963.

a odvrátit tak porážku a zkázu Německa, která se neodvratně blíží; v této době silný proud nasazených proudí mimo hranice tzv. protektorátu a slovenského státu, nakonec se však tento proud zastavuje v důsledku hospodářských poruch.

Fašistický režim tzv. druhé republiky, jenž představuje přípravné období nucené práce, byl produktem zvláštních poměrů po mnichovském diktátě. Reakční složky české a slovenské buržoazie ovládly politickou arénu a za podpory německého fašismu použily mocenských prostředků státu proti dělnické třídě. To se projevilo v otevřené fašizaci organismu buržoazního státu a zasáhlo i do oblasti pracovních vztahů. Na druhé straně však v této době klade ještě česká a slovenská buržoazie jistý odpor, někdy zjevnější, jindy zastřenější, hospodářské moci hitlerovského Německa, což se projevilo i v oblasti pracovních vztahů a při budování systému nucené práce.

Fašizace na poli pracovních vztahů projevila se mimo jiné zaváděním nucené práce, ne sice ještě v širokém rozsahu, ale zatím v omezené míře s perspektivou dalšího rozšiřování.

Legislativa tzv. druhé republiky otevřela nucené práci dveře dokořán. Mezi opatření zbavující dělnickou třídu jejích elementárních práv, podřizujících je otrocké disciplíně a zavádějící nucenou práci, patřily předpisy o pracovních útvarech a kárných pracovních táborech. Pracovní útvary byly zřízeny již v říjnu 1938 (vl. nař. č. 223/1938 Sb.). Jejich účelem bylo nahnat nezaměstnané po fašisticku do uniforem a nasadit jim pouta vojenské disciplíny. Je přirozené, že tohoto zařízení mělo a také bylo používáno především proti pokrokově smýšlejícím pracujícím. K náboru bylo přitom použito seznamů nezaměstnaných v odborových svazech.

Po návratu zvláštní delegace, která koncem roku 1938 studovala německé pracovní formace, bylo vydáno vládní nařízení o kárných pracovních táborech (č. 72 a 188/1939 Sb.). Do nich byli zařazováni příslušníci pracovních útvarů, kteří porušili disciplínu. Kromě toho byly do nich zařazovány osoby práce se štítící. Tento pojem mohl být vykládán velmi široce a mohlo jej býti použito proti všem, fašistickému režimu tzv. druhé republiky nepohodlným dělníkům. Zařazení do kárných pracovních táborů bylo tedy trestem, nebyla však určena doba trvání trestu. Propuštění z táborů bylo ponecháno na vůli velitelství tábora. Zařazené osoby nesměly být propuštěny před uplynutím tří měsíců po zařazení a po této době sice mohly ale nemusely být propuštěny. Povinnost propustit člena kárného pracovního tábora nastala jen tehdy, stal-li se tělesně nebo duševně nezpůsobilým k pobytu v táboře nebo byl-li povolán k výkonu vojenské služby. V ostatních případech panovala naprostá libovůle. Bylo příznačné, že pracovní doba v kárných táborech byla určena jen dolní hranicí.

Mělo se pracovat nejméně 48 hodin týdně. Zařazené osoby neměly přirozeně nárok na dovolenou.¹⁴

Podle všech těchto znaků kárné pracovní tábory nebyly ničím jiným než typem koncentračních táborů, které zavedla Beranova vláda tzv. druhé republiky ještě před přímou vojenskou okupací roku 1939.

V době tzv. druhé republiky objevily se první náběhy k nucené práci neotrockého řádu, která dosáhla tak velkého rozšíření v letech přímé okupace. Začátky této neotrocké nucené práce, pracovního nasazení, objevují se koncem roku 1938 a začátkem roku 1939 v době tzv. dobrovolného náboru pracovních sil do Německa. Je pravdou, že němečtí náboroví agenti slibovali pracovní podmínky lepší, než byly v tehdejší Československu. Část dělníků, která se dala těmito sliby získat, skládala se z převážné míry z nezaměstnaných. Slib na straně jedné, nezaměstnanost na straně druhé, to bylo stále ještě jen ekonomické donucování. Je třeba však uvážit, že již v této době existuje fašistický teror a hlavně strach ze stupňovaného teroru v budoucnosti. To byl činitel, který nesporně spolupůsobil a ovlivnil část získávaných dělníků. Nelze proto vykládat tehdejší situaci pouze tak, že dobrovolný nábor byl pouhým ekonomickým přinucením a že nátlak mimoekonomický vůbec chyběl. Byl tu a jeho přítomnost vtiskovala mnohdy náborové akci, která probíhala zdánlivě po linii dobrovolnosti, ráz nucené práce.

Již v době tzv. druhé republiky bylo patrné z celkové hospodářské situace Německa a z jeho intenzivního zájmu o české a slovenské pracovníky, že v budoucnosti není možno počítat jen s idylou dobrovolného náboru, třebaže tato dobrovolnost byla v mnohých případech již od začátku formální.

Potřeba pracovních sil v Německu, jehož hospodářství se soustředilo na zbrojení a přípravu války, vzrůstala v roce 1938 a dosáhla v jarních měsících roku 1939 asi 2 miliónů. Odtud ten zájem o pracovní síly v Československu. Již v roce 1938 žádala německá vláda diplomatickou cestou od československé vlády pracovní síly pro zemědělství, kovoprůmysl a stavebnictví. Na meziministerské poradě v prosinci 1938 bylo navrženo dáti německé vládě vyhýbavou odpověď.¹⁵

Tento postup byl pro tehdejší poměry charakteristický. Buržoazie, která zaváděla na jedné straně za podpory fašistického Německa ochotně fašistický režim, snažila se v některých otázkách hospodářských a sociálněpolitických hájit své vlastní zájmy proti expanzivním tendencím německých monopolů. Odchod dělnictva do Německa byl pro českou a slovenskou buržoazii, a to jak pro průmyslovou, tak i zemědělskou, krajně nepříjemný. Znamenal snížení re-

¹⁴ Houser Jaroslav, *Fašistická „sociální“ politika v době okupace*, Právněhistorické studie 9.

¹⁵ Král Václav, *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938—1945*, III. díl, Praha 1959, str. 93 a násl.

zervní armády nezaměstnaných doma a tím odstranění činitele, jenž pomáhal kapitalistům stlačovat mzdy. Proto ten odpor české a slovenské buržoazie.

Nakonec však československá buržoazie pod tlakem fašistického Německa ustoupila. A tak ještě před přímou okupací v lednu 1939 byla uzavřena dohoda, v níž byly stanoveny kvóty pro „dobrovolný nábor“.

Dobrovolný pracovní nábor do Německa, jenž byl organizován ještě v době tzv. druhé republiky, dále pokračoval v roce 1939 a končil roku 1940, byl líčen širší veřejnosti z úředních okupantských míst zkresleně a jeho motivy i hospodářské a sociálněpolitické důsledky byly záměrně zakrývány. Svědčí o tom oficiální publikace vydaná úřadem tzv. říšského protektora.¹⁶

Již sám motiv náboru byl stavěn do nepravdivého světla. Účelem akce nebylo poskytnout pomoc nezaměstnaným českým dělníkům. Nešlo o akci sociálněpolitickou, nýbrž o akci hospodářskou, která měla co nejrychleji odstranit citelný nedostatek pracovních sil v některých výrobních úsecích v tzv. staré říši (Německu) v tzv. východní marce (Rakousku). Že při organizování akce přicházely v úvahu především zřetele výrobní, bylo patrné z toho, že nábor prostřednictvím agentů (Werbekolonnen) nebyl prováděn jen mezi nekvalifikovanými dělníky, nýbrž především pracovníky kvalifikovanými.

Také informace podávané veřejnosti o rozsahu akce byly nepřesné a tendenční. Uvádělo se, že do května 1940 bylo získáno 120.000 českých dělníků a zaměstnanců. To byl ovšem jen počet získaných pod různými sliby. Jakmile se totiž najatí dělníci přesvědčili, že pracovní podmínky v Německu neodpovídají slibům, množily se případy jejich útěku z Německa. Zejména při nastoupení dovolené, kterou dovolenci trávili u rodin v tzv. protektorátě, velké procento najatých dělníků odepřelo se vrátit na práce do Německa. Nemalou roli přitom hrál i tlak veřejného mínění, které pokládalo převzetí práce v Německu za národní a třídní zradu. O všech těchto okolnostech oficiální propaganda z pocho-pitelných důvodů mlčela.

Selhávání dobrovolného náboru do Německa vedlo německé fašisty stále k otevřenějšímu používání nátlaku a násilí. Již v září 1939 prováděly právě zřízené úřady práce „dobrovolný“ nábor pracovních sil násilným způsobem. Úřady práce předvolávaly svobodné dělníky před najímací komisí a dávaly jim prostě na vybranou. Buď mladí dělníci přijmou práci v Německu, anebo ztratí dosavadní zaměstnání, resp. zůstanou nezaměstnaní, byli-li bez zaměstnání. „Dobrovolný“ nábor najímací komise byl tak doplňován nátlakem, jež vykonával úřad práce, který disponoval volnými pracovními místy a měl v rukou

¹⁶ Dennler, *Sozialpolitik im Protektorat Böhmen und Mähren*, Berlin 1940.

celý mechanismus jejich obsazování. Je přirozené, že za těchto podmínek šířila se zatajená nebo neviditelná nezaměstnanost, protože se dělníci báli „dobrovolného“ nasazení na práci do Německa a u úřadu práce se nehlásili.

V květnu 1940 došlo k tažení proti investičním pracím. Tzv. protektor žádal, aby investiční práce byly zastaveny, aby se tak uvolnily potřebné pracovní síly pro válečnou výrobu. V letních měsících přepadly pak obvodové komise veřejné stavby a dělnictvo tam zaměstnané bylo posíláno přímo ze stavby na práci do Německa.¹⁷

„Dobrovolný“ nábor byl, jak je patrné, jakousi nelegální nucenou prací — v zastřené podobě. Praxe úřadů a gestapa a okupantský teror předstihl vývoj okupantského práva, které v letech 1939 a 1940 vytvářelo širokou právní základnu nucené práce. Normy okupantského práva vydané v tzv. protektorátě v letech 1939—1941 ukazují velmi jasně vývoj, jenž byl v tehdejší právní publicistice označován jako zesilující regulace pracovního trhu. Obdobný vývoj probíhal i v tzv. slovenském státě.

Systém nucené práce znamenal potlačení elementárních práv člověka. Pracující ztratil právo volby zaměstnání, stal se kartotečním lístkem v registratuře úřadu práce a byl vydán libovůli všemocné státní administrativy.

Proto nová politika řízení a přikazování pracovních sil musila být před veřejností objasňována a propagandisticky zdůvodňována. Dokladem toho je tehdejší sociálněpolitická publicistika okupantů.¹⁸ Ta vycházela v podstatě z několika základních argumentů:

Především bylo opuštění zásad pracovního trhu a nahrazení mechanismu volné nabídky a poptávky po pracovních silách systémem řízení vyhlášováno za historický přelom ve státní politice na úseku sociální správy.

Byly přitom uváděny důvody, které k této změně vedly. Na prvním místě se mluvilo o požadavcích válečného hospodářství, jehož vysoká technická a organizační úroveň nesnesla volnou hru ekonomických sil na trhu práce. Oficiální publikace nedávaly však jasnou odpověď na otázku, je-li řízení pracovních sil válečným provizóriem nebo trvalou institucí německého monopolního hospodářství. Oba názory střídavě podle potřeby bylo slyšet z oficiálních míst.

Pro situaci na prahu roku 1941 byl v tomto směru charakteristický novoroční projev ministra sociální a zdravotní správy tzv. protektorátní vlády Dr. Klumpara. Přikazování k práci byla v projevu věnována značná pozornost. O mimořádných válečných poměrech a o dočasnosti nového systému nepadlo ani slova. Dr. Klumpar naopak zdůraznil, že nová doba vyznačuje se novým názorem na práci. Pro každého příslušníka společnosti je nutno práci najít a na druhé straně je každý nucen pracovat, a to tam, kde je to v zájmu celku nejnaléhavější. Nejde prý jen o vzájemné vyrovnávání poptávky a nabídky na trhu práce,

¹⁷ Král Václav, *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938—1945*, III. díl, Praha 1954, str. 100 a násl.

¹⁸ Dennler, *Sozialpolitik im Protektorat Böhmen und Mähren*, Berlin 1940.

nýbrž uplatňuje se snaha velkoryse disponovat pracovními silami podle okamžité potřeby z hlediska veřejného zájmu. Za tím účelem omezovaly nové předpisy volnost zaměstnavatele při propouštění a přijímání zaměstnanců i volnost zaměstnance při odchodu ze zaměstnání a při vstupu do zaměstnání nového.¹⁹

Bylo dále zdůrazňováno, že přechod k řízení pracovních sil se neobejde bez organizačních příprav (vybudování aparátu provádějícího mocensky distribuci pracovních sil) a bez nového pojetí pracovního začlenění (ideologická příprava).

Ideologickou přípravou i budování aparátu řízení práce zahájili němečtí fašisté ihned po obsazení českých zemí v březnu 1939. V červenci bylo vydáno vládní nařízení o úřadech práce (č. 193/1939 Sb.). Ty navazovaly na činnost dosavadních veřejných zprostředkovatelen práce, jejichž úkoly přejímaly. Kromě toho ministerstvo sociální a zdravotní správy jim mohlo svěřit úkoly další.

Sídla úřadů práce byla vyhlášena v zápětí po vydání vládního nařízení o jejich zřízení (vyhláška ministerstva sociální a zdravotní správy č. 202/1939 Sb.). Bylo tehdy zřízeno 16 úřadů práce v Čechách a 7 na Moravě. Později, když se úkoly úřadů práce rozrostly, byly zřizovány jejich pobočky (vyhláška ministra sociální a zdravotní správy č. 30/1940 Sb.) a jejich sídla a obvody znovu upraveny (vyhláška ministra sociální a zdravotní správy č. 58/1941 Sb.).

Instituce úřadů práce, které znamenaly koncentraci a monopolizaci zprostředkování pracovních sil, bylo organizační přípravou k nastolení režimu nucené práce. Monopolizace zprostředkování činnosti byla patrna z poměru úřadů práce ke koncesovaným zprostředkovatelnám práce, pokud v době okupace ještě existovaly. Okupanti využili ustanovení zákona č. 217/1936 Sb., které dávalo možnost státní správě odejmout koncesi k živnotenskému zprostředkování práce, takže záhy všechny koncesované zprostředkovatelný práce byly likvidovány.²⁰

Důležité bylo kádrové obsazení nově zřízených úřadů práce. Okupanti se postarali, aby vedoucí místa byla obsazena Němci a kromě toho síť úřadů práce byla uspořádána tak, aby tyto byly v sídlech oberlandrátů. Tím byl zajištěn vliv a kontrola činnosti úřadů práce přímo správními orgány německého fašistického státu.

Po zřízení úřadů práce v tzv. protektorátě byla vydána řada předpisů ukládajících jim úkoly při řízení pracovních sil. Jedním z prvních opatření nutných k zavedení systému nucené práce byla všeobecná pracovní povinnost. Ta byla vyhlášena v tzv. protektorátě vládním nařízením z 25. července 1939 (č. 190 a 195/1939 Sb.) a sice pro muže od 16 do 25 let. Měla být vykonávána k provedení zvláštních státněpolitických úkolů, měla trvat jeden rok a při zvláště důležitých úkolech mohla být prodloužena na dvě léta. Před veřejností bylo třeba toto

¹⁹ Klumpar Vl., *Sociální politika v roce 1940*, Hospodářství a práce, č. 1/1941.

²⁰ Albert Jiří, *Zprostředkování práce pro umělce a artisty a podobná povolání*, Pracovní právo, č. 6/1946.

opatření propagačně zdůvodnit. Stalo se tak poukazováním na německý čtyřletý plán, pro který bylo prý třeba zajistit pracovní síly.

Ještě širší rozsah než pracovní povinnost měla povinnost k pracovním úkonům v případě nouze. Příslušné předpisy byly tak formulovány, že jich bylo možno použít i k mobilizaci všeho obyvatelstva v tzv. protektorátě k válečným účelům.

Podle nařízení tzv. říšského protektora z 25. listopadu 1939 mohli oberlandráti povolati k nouzové službě všechny obyvatele ve věku od 15 do 60 let. Účel povolání byl formulován velmi široce. Mohly to být nouzové stavy jako povodně, požáry, dopravní nehody, důlní katastrofy, povětrnostní katastrofy, zemetřesení atd. Kromě toho však pracovní mobilizace mohla být vyhlášena k ochraně vojensko-hospodářského zařízení a k zajištění a udržení životně důležitých podniků, tedy k účelům válečným. V těchto případech nešlo o nic jiného než o použití civilního obyvatelstva k válečným úkonům beze zbraně (např. ke kopání zákopů).

Základem pro pracovní nasazení prováděné úřady práce bylo vládní nařízení č. 323/1939 Sb. Nejzávažnějším ustanovením bylo zmocnění dané ministerstvu sociální a zdravotní správy, které mohlo vyhláškou stanovit, že pracovní (učňovský) poměr bylo možno sjednat a vypovědět jen za souhlasu úřadu práce. Opatření tohoto druhu mohla být učiněna jen všeobecně pro určité kategorie zaměstnanců anebo pro jednotlivé závody. Počítalo se zřejmě s postupným rozšiřováním pravomoci úřadů práce. Touto cestou se také činnost úřadů práce rozvíjela, jak je patrné z přehledu vyhlášek ministerstva, které byly na podkladě uvedeného vládního nařízení vydány:

1. Vyhláška z 30. prosince 1939 ustanovila, že pracovní (učňovský) poměr v kovoprůmyslu lze sjednat a vypovědět a pracovní (učňovský) poměr v zemědělství a lesnictví vypovědět jen se souhlasem úřadu práce.

2. Vyhláška z 26. února 1940 stanovila, že pracovní (služební, učňovský) poměr soukromých zaměstnanců ve vyšších službách může zaměstnavatel vypovědět jen se souhlasem úřadu práce.

3. Vyhláška z 15. listopadu 1940 předepsala, že sjednání a vypovězení pracovního (služebního, učňovského) poměru zaměstnanců ve vyšších službách vyžaduje souhlasu úřadu práce.

4. Podle vyhlášky z 28. listopadu 1940 bylo možno pracovní (učňovský) poměr ve stavebnictví sjednat nebo vypovědět jen se souhlasem úřadu práce.

Nutným předpokladem funkce úřadů práce byla evidence potřeby pracovních sil a jejich zdrojů (statistika, tzv. Einsatzkartei Berufssystematik atd.). Nutné informace čerpaly úřady práce z hlášení podniků. Proto byla uložena řada povinností podnikům. Úřadům práce příslušelo schvalovat omezování zaměstnaneckých míst, jakož i hromadné propouštění zaměstnanců v podnicích. V prováděcím výnosu ministerstva sociální a zdravotní správy byla tato ingerence protektorátní správy zdůvodněna péčí o trvalou zaměstnanost. Úřady práce

měly prý být včas informovány, aby mohly učinit vhodná opatření k zamezení třeba jen přechodné nezaměstnanosti.

Ingerence protektorátní správy v oblasti pracovních vztahů, která začala v roce 1940, se v dalších letech rozšířila prakticky na všechny pracovní poměry. Východiskem k této činnosti protektorátní správy byly zásahy na úseku pracovních vztahů v zemědělství. Zde připadl úřadům práce dvojí úkol. Jednak bylo třeba bránit útěku pracujících ze zemědělství a jednak získávat nové pracovní síly pro zemědělství, zejména k zvládnutí špičkových prací.

Prvnímu úkolu sloužilo shora zmíněné vládní nařízení z 21. prosince 1939 (č. 323/1939 Sb.), jež bylo právě na úseku zemědělství nejdříve aktivováno (vyhláška ministerstva sociální a zdravotní správy z 30. prosince 1939). Základ pro činnost v druhém směru tvořila vládní nařízení č. 177/1939 Sb. a 250/1939 Sb., na jejichž podkladě byly vydány úřadům zvláštní směrnice. Do zemědělství měli být prikazováni především příslušníci pracovních formací, zaměstnanci na investičních a jiných pracích, nezaměstnaní hlásící se o práci a důchodci, pokud byli fyzicky způsobilí.

Další možnost nasazení dávalo vládní nařízení z 28. března 1940 (č. 173/1940 Sb.). Úřady práce dostaly tehdy dalekosáhlá oprávnění vůči neobyčejně širokému okruhu osob, a to jak mimo pracovní poměr, tak i v normálním pracovním poměru.

Přípustnost prikazování osob v pracovním poměru byla omezena ustanovením, že dříve než budou prikazovány tyto osoby, je třeba prikázati nezaměstnané, ne plně zaměstnané a osoby, které neměly povolání, jakož i poživatele důchodů z veřejných nebo soukromých prostředků a osoby zaměstnané na veřejných investičních stavbách a v pracovních útvarech. Při prikazování osob, které jsou v pracovním poměru, bylo třeba zjistit, zda veřejný zájem na včasném provedení zemědělských prací přesahuje zájem na nerušeném vykonávání jejich dosavadního zaměstnání. Přitom nutno uvážit, že okruh osob v pracovním poměru, které měly určitou problematickou výhodu pořadí, byl velmi úzký. Z osob v pracovním poměru s touto výhodou byli totiž vyňati neplně zaměstnaní a zaměstnaní na veřejných investičních stavbách. Pořadí prikázání, které uvádělo vládní nařízení, bylo jen směrnici pro úřady práce a nezakládalo subjektivní právo. To znamená, že nasazená osoba nemohla se ani z tohoto důvodu proti výměru úřadu práce odvolat.²¹

Vládní nařízení z roku 1940 o prikazování k zemědělským pracím bylo dokladem toho, že mechanismus fašistického státu pracoval bez jakýchkoliv omezení, a že protektorátní předpisy dávaly jeho orgánům širokou pravomoc. Za takové situace jednotlivec stával se vůči protektorátním úřadům zcela bezbranným a nepřislušela mu ani základní občanská práva.²¹ K tomu je třeba ještě

²¹ Král Otakar, *Ochrana pracovního poměru zaměstnanců prohlášených k zemědělským pracím*. Hospodářství a práce, č. 5/1940.

dodati, že fašistický teror, jehož vykonavatelem bylo hlavně gestapo, daleko přesahoval rámec okupantského práva, takže brutalita tohoto teroru byla nerosvratelně větší, než jak se zračí v okupantském právu.

Právní bezmocnost k práci přikazovaných vůči úřadu práce jevila se v tom, že nebylo (až do vládního nařízení č. 46/1941 Sb.) žádných předpisů o řízení před těmito úřady a stranám nebyla poskytnuta možnost brániti se proti jejich rozhodnutím právní cestou.

Nejprve k první otázce — k předpisům o řízení. Tyto předpisy neobsahovaly ani vládní nařízení, kterým byly úřady práce zřízeny (č. 193/1939 Sb.), ani vládní nařízení o zrušování pracovních poměrů a přijímání pracovních sil (č. 323/1939 Sb.). Úřady práce nepatřily k typu tzv. politických úřadů a proto se na ně nevztahovalo vládní nařízení č. 8/1928 Sb., tzv. správní řád. Také analogii nepřipouštěla judikatura (nálezy z 28. března 1936, č. 11.916/36 a Boh. 10.710/33 a 11.426/34). To znamená, že úřady práce byly bez jakékoliv procedurální regulace. Bylo to nepochybně záměrné, protože tím byly otevřeny dveře nejrůznějším šikanováním a porušováním posledního zbytku práv, která tzv. protektorátní právo pracujícím poskytovalo.

A nyní k druhé otázce — k možnosti strany odvolat se proti rozhodnutí úřadu práce. Toto rozhodnutí bylo konečné a opravný prostředek proti němu byl vyloučen. Teoreticky byla ovšem přípustná stížnost k Nejvyššímu správnímu soudu. To bylo ovšem málo praktické. Řízení před Nejvyšším správním soudem bylo velmi nákladné a hlavně trvalo dlouho. Již z tohoto důvodu byla stížnost k Nejvyššímu správnímu soudu iluzorní, protože v případě ukončení pracovního poměru se vyžadovalo rychlé rozhodnutí.

Zrušení rozhodnutí úřadu práce bylo možno domáhat se též dozorčí stížností na ministerstvo sociální a zdravotní správy, kterému jako dozorčímu úřadu příslušelo zrušiti rozhodnutí úřadu práce a uděliti mu pokyny pro další řízení a nové rozhodnutí. Při tehdejší praxi protektorátních úřadů a při silné pozici, kterou měly úřady práce (na vedoucích místech byli Němci), bylo by bývalo podání dozorčí stížnosti čistou naivností.

Zůstalo otevřenou otázkou, bylo-li možno proti rozhodnutí úřadu práce podat rozklad, jenž však nebyl opravným prostředkem. Rozklad byl však prakticky bezcenným podáním, které mohlo spíše vystavit stěžovatele dalšímu šikanování úřadu práce.²²

Systém nucené práce dostal se v tzv. protektorátě do plného chodu začátkem roku 1941. Příprava Německa na válku proti Sovětskému svazu a v důsledku toho další odvody vyvolaly v Německu naléhavou potřebu náhradních pracovních sil. Tím se zesílil politický a hospodářský význam distribuce pracovních sil v obsazených zemích a na prvním místě v tzv. protektorátě.

²² Starý, *Řízení a žádosti za souhlas úřadu práce o sjednání nebo výpovědi pracovního poměru*, Pracovní právo, č. 7/1940.

Protektorátní správa vypracovala podle pokynů německých okupantských úřadů novou základní normu pro pracovní nasazení — vládní nařízení č. 46/1941 Sb. Než přikročíme k jeho rozboru, je třeba říci několik slov o struktuře pracovního poměru v soustavě nucené práce v době již plného jejího rozvoje roku 1941.

Základem soustavy nucené práce byl, pokud vůbec existoval, pracovní poměr zcela jiného druhu a povahy než v době volného trhu práce a smluvní svobody. (Výkon práce v soustavě nucené práce nemusel se ovšem vůbec opírat o nějaký pracovní poměr, jak je vpředu uvedeno; tak tomu bylo např. u vězňů koncentračních táborů nebo u válečných zajatců). Tento nový pozměněný pracovní poměr se snažili tehdejší buržoazní právníci charakterizovat, a to způsobem vyhovujícím okupačním poměrům. Pokud byli stoupcem normativní teorie, používali přitom i terminologie v této teorii obvyklé.

Uvádím na ukázkou následující argumentaci, která byla otištěna v odborářském tisku a v odborném právnickém časopise. Myšlenkový postup byl v podstatě tento:

Zásada řízeného hospodářství vyžaduje ingerenci veřejných a státních orgánů do právního jednání jednotlivců. Veřejný, resp. státní orgán je delegován k tomu zhodnotit právní jednání soukromníků a prozkoumat, zda toto jednání vyhovuje zájmům národního hospodářství a podle toho mu poskytnout nebo odepřít právní relevanci.

V těchto případech (vyjádřeno normativisticky) šlo o ingerenci veřejných orgánů do normotvorného procesu autonomních konkrétních norem, jehož projevem bylo schválení soukromoprávního projevu vůle správním úřadem. Právní řád (tj. okupantské právo) totiž stanovilo, že k právní relevanci určitých skutkových podstat nestačil jen projev vůle stran vyhovující předpisům § 861 a násl. občanského zákoníku, případně jiných speciálních zákonů, nýbrž že kromě toho je zapotřebí rozhodnutí veřejného orgánu. Bez tohoto úředního výměru nebyla podmiňující skutková podstata delegující normy naplněna a nemohlo tedy ke vzniku delegované (konkrétní) normy vůbec dojít.²³

K popisu a výkladu pracovního poměru v soustavě nucené práce se normativní teorie nepochybně výborně hodila, neboť umožňovala výklad formalistický, zdánlivě bez jakýchkoliv logických trhlin, protože hledisko obsahové, zasahující do sociálního, resp. třídního obsahu právní normy, tato teorie zavrhovala jako metajuristické.

Právě v tomto sociálním a třídním obsahu právní konstrukce spočívala její základní sociální problematika. Stejně jako pracovní poměr v době smluvní svobody byl jen formálně poměrem mezi rovnoprávnými subjekty a uzavíral

²³ Srna Karel, *Vznik pracovního poměru a souhlas úřadu práce*, Pracovní právo č. 12/1941 a článek téhož autora *Řízené hospodářství a smluvní právo*, Všehrd roč. XXII, č. 2. Jindřich Alois, *Nové uspořádání řízení práce*, Hospodářství a práce č. 2/1941.

v sobě hlubokou nerovnost mezi hospodářsky mocným zaměstnavatelem a sociálně na něm závislým zaměstnancem, tak i fašistický systém nucené práce tento poměr ještě dále zkomplikoval v neprospěch zaměstnance. Sociálně slabý zaměstnanec stál nyní proti dvojnásobné přesile a sice jednak hospodářsky silného zaměstnavatele a jednak politicky mocného veřejného orgánu, za nímž stál aparát celého fašistického státu.

Normativní teorie tuto sociální realitu neviděla a o její výklad se ani nepokoušela. Formalistické pojetí normativců vyvolávalo iluzi o veřejném zájmu stojícím nad rovnoprávnými subjekty (zaměstnavatelem a zaměstnancem), který je spravedlivým soudcem rozpornosti zájmů subjektů pro blaho celé společnosti.

Tyto představy o trojčlenitosti pracovního poměru byly základem jeho struktury podle vládního nařízení č. 46/1941 Sb. To řešilo jednak otázku přikazování k práci a jednak omezování změny pracovního místa. O obou otázkách, které spolu souvisí, pojednáme odděleně.

Nejdříve k otázce přikazování. Jím vznikl normální, podle dikce buržoazní právní vědy soukromoprávní pracovní poměr. Dosavadní pracovní poměr však přikázáním nebyl zrušen. Zaměstnanec v tomto poměru nastoupil na jakousi neplacenou dovolenou. Nešlo ovšem o dovolenou v technickém smyslu slova, protože přikázaný zaměstnanec si zachoval např. nárok na zákonnou dovolenou, resp. její poměrnou část jak proti dosavadnímu, tak proti novému zaměstnavateli. Zkrátka za existence starého pracovního poměru vznikl nový pracovní poměr. Šlo tedy o dva pracovní poměry, přičemž původní pracovní poměr byl za trvání nového pracovního poměru neúčinný a jaksi odpočíval.²⁴

Okruh prací, k nimž bylo možno pracovní síly přikazovat, byl stanoven rámcově a velmi široce. Byly to neodkladné práce mimořádné státněpolitické nebo hospodářské důležitosti. Šlo o práce, jak uvádělo vládní nařízení, jež sloužily obraně země, zajištění výživy, výrobě spotřebních statků, hospodářskému využití země, zdokonalení dopravních poměrů, jakož i zdolání stavu nouze a přírodních katastrof.²⁵ Ministr sociální a zdravotní správy byl pověřen tyto práce blíže určit.

Přikázání mohli být příslušníci tzv. protektorátu, kteří byli práce schopní a sice ve věku od 18 do 50 let. Za účelem zajištění potřebných pracovních sil mohlo být uloženo veřejným a soukromým podnikům a správám, aby některé pracovní síly uvolnily.

Pracovní nasazení bylo tehdy ještě časově omezováno. Vládní nařízení uvádělo, že doba přikázání může činit nejvýše jeden rok, přičemž u pracovních sil, které byly v pracovním poměru, nemělo přikázání všeobecně překročit šest měsíců (neurčitá formulace připouštějící výjimky). Toto časové omezení se ne-

²⁴ Albert Jiří, *Řízení práce*, Pracovní právo, č. 3/1941.

²⁵ Jindřich Alois, *Nové uspořádání řízení práce*, Hospodářství a práce č. 2/1941.

vztahovalo na naléhavé zemědělské práce, k nimž byli prikazováni muži a ženy, kteří pracovali v posledních třech letech v zemědělství.

Přes široký rozsah prikazování, které vládní nařízení zavádělo, lze pořád ještě v této době cítiti snahu okupantů vydávati prikazování k práci před pracujícími za něco mimořádného a přechodného. Svědčí o tom mimo jiné shora zmíněné v zásadě časové omezení prikázání.

Ustanovení o tom, že matky dětí do 15 let, které s nimi žijí ve společné domácnosti, pokud výkon prací není v souhlase s povinnostmi matky vůči dětem, a těhotné ženy od šestého měsíce těhotenství do dvou měsíců po slehnutí jsou vyloučeny z nasazení, připouštělo do jisté míry únik. Bylo jej plně využíváno a proto léta, v nichž vrcholilo nasazení, neobyčejně zvýšilo sňatkovost i natalitu našeho národa.

Velmi pružná a rámcová byla formulace v tom, že prikázaná práce má odpovídat dosavadnímu zaměstnání. Vládní nařízení uvádělo, že pracovní síla má být podle možnosti včleněna způsobem odpovídajícím znalostem a schopnostem. Tato díkce k ničemu úřady práce nezavazovala a ty mohly postupovat zcela libovolně.

Rovněž ustanovení o výběru pracovních sil k prikázání byla bez praktické ceny. Vládní nařízení totiž uvádělo, že je třeba přihlížet k osobním a hospodářským poměrům osob, které mají být prikázány. Především měly být prikázání nezaměstnaní a ti, kteří neměli povolání, a dále neplně zaměstnané osoby. Osoby ženaté a vdané ženy měly být prikázány teprve, nebyl-li dostatek svobodných. Před prikázáním měl být slyšen zaměstnavatel. Osoby zaměstnané bylo možno prikázati jen, vyžadoval-li to zvláštní státněpolitický nebo hospodářský zájem na provedení zamýšlených prací.

Regulaci tzv. pracovního trhu znamenala druhá skupina ustanovení vládního nařízení a sice o omezení výměny pracovního místa. Konkretizace rámcových předpisů vládního nařízení mělo provádět ministerstvo sociální a zdravotní správy vyhláškou. Opatření ministerstva sociální a zdravotní správy mohlo se vztahovat jen na určité okresy, hospodářská odvětví, skupiny povolání a závody. V těchto případech bylo přijetí a propuštění z práce bez souhlasu úřadu práce právně neúčinným.

Vládní nařízení č. 46/1941 Sb. obsahovalo ještě ze zásady konsentování založení a zrušení pracovního poměru úřadem práce několik výjimek, které v pozdějším vývoji při zostření soustavy nucené práce odpadly. Bylo to při přijetí do práce v zemědělství a při přijetí na výpomoc nebo do vedlejšího zaměstnání. Rovněž souhlasu nebylo zapotřebí při rozvazování pracovního nebo služebního poměru, mohl-li být tento poměr zrušen bez dodržení výpovědní lhůty, schválil-li úřad práce úplné nebo částečné zastavení provozu nebo hromadné propuštění, byl-li někdo přijat na výpomoc a pracovní poměr skončil do 1 měsíce, u přechodně zaměstnaných v zemědělství (při naléhavých pracech) a při pracích, které se konají příležitostně nebo jako vedlejší zaměstnání.

Ve srovnání s předchozím vládním nařízením z roku 1939 (č. 323/1939 Sb.) bylo vládní nařízení č. 46/1941 Sb. mnohem univerzálnější. Tak např. souhlasu úřadu práce bylo nyní zapotřebí také k platnému rozvázání pracovního poměru dohodou smluvních stran (tedy nejen při zrušení pracovního poměru výpovědí). Dále bylo tohoto souhlasu zapotřebí i při pracích sezónních a kampaňových, které byly dříve z působnosti úřadu práce vyňaty.

Okupantské právo, jak je patrné, dalo široká oprávnění úřadům práce, pokud jde o souhlas k založení a rozvázání pracovních poměrů. Judikatura nadto postupovala velmi benevolentně, a kde mohla, široká oprávnění úřadů práce ještě dále rozšiřovala.

Příkladem může být judikát Nejvyššího soudu z roku 1940,²⁶ ve kterém se přiznává závaznost dodatečného rozhodnutí úřadu práce o rozvázání pracovního poměru, třebaže výpověď byla dána před vydáním vyhlášky ministerstva sociální a zdravotní správy (z 26. února 1940 č. D 2554 - 21/2, vydané podle vládního nařízení č. 323/1939 Sb.), jímž bylo omezeno zrušování pracovního poměru a přijímání pracovních sil. Judikatura přisuzovala rovněž úřadům práce vyslovit souhlas s rozvázáním pracovního poměru při penzionování.²⁷

Typické pro okupační předpisy o nucené práci byla nekontrolovatelnost rozhodnutí úřadu práce. Tyto úřady rozhodovaly o tom, zda mají udělit souhlas ke sjednání nebo rozvázání pracovního poměru podle hledisek veřejného zájmu (význam podniku a výroby, resp. jiné podnikové činnosti pro veřejnost, regulace práce a pracovních sil apod.). Pojem veřejného zájmu byl dostatečně neurčitý a dostatečně pružný, aby okupantské administrativě umožňoval zcela volné pole k rozhodování. Judikatura přitom vycházela z názoru, že soudy jsou vázány rozhodnutím úřadu práce, že k rozvázání pracovního poměru je zapotřebí souhlasu tohoto úřadu.²⁸

Pozoruhodné je, že podle tehdejšího výkladu vládního nařízení nebyla dána možnost soudům přezkoumávat meritorně rozhodnutí úřadů práce. Soud byl vázán výrokem úřadu práce o tom, je-li k výpovědi souhlasu zapotřebí či nikoliv. Soud tedy nemohl zejména přezkoumávat, zda souhlas byl dán právem a nemohl tuto otázku řešit ani prejudiciálně. To nesměl učinit ani tehdy, byl-li soud přesvědčen, že rozhodnutí úřadu práce bylo nevhodné nebo nespravedlivé.²⁹

Tak soudu zbývalo posuzovat jen formální náležitosti správního aktu, který rozhodnutí úřadu práce obsahoval a otázky rázu procedurálního. Tato praxe

²⁶ Rozh. nejv. soudu ze dne 12. XI. 1940, Rv I 1210/40 Sb. n. s. 97/892, viz též Pracovní právo, roč. XIV/1941, nález č. 131.

²⁷ Nález nejv. spr. soudu z 10. III. 1942, č. 803/41—43, Pracovní právo, roč. XV/1942, nález č. 278.

²⁸ Rozh. nejv. soudu z 10. XI. 1941, Rv I 948/41 Sb. n. s. civ. 18148, viz též Pracovní právo, roč. XV/1942, nález č. 305.

²⁹ Kabourek J., *Funkce soudu a úřadu práce při rozvázání služebního poměru*, Pracovní právo č. 8/1941.

ukazovala velmi jasně, že rozhodnutí úřadu práce byla prakticky soudní cestou nezvratitelná.

V podstatě po stejné linii jako v tzv. protektorátě vznikala soustava nucené práce ve fašistickém slovenském státě. Především bylo třeba vytvořit aparát řízení práce. 12. června 1940 byla činnost zprostředkovatelen na Slovensku reorganizována a byl zřízen Ústřední úřad práce (nařízení č. 147/1940 Sl. z.), v jehož čele stál předseda, a který byl odborem ministerstva vnitra. Na něj přešla agenda dosud existujících orgánů zabývajících se zprostředkováním práce a sice Slovenského úřadu práce pro poľnohospodárske robotníctvo v Bratislavě a Krajského úřadu práce. Působnost nově zřízeného úřadu byla pak upravena dalším nařízením (č. 284/1940 Sl. z.). Příslušelo mu zejména zprostředkovávat práci do ciziny (tzn. při pozdější praxi nasazení v Německu) a byla mu svěřena celostátní distribuce pracovních sil, kterou prováděly podřízené úřady práce. Ty byly zřízeny v politických okresech. V počátečním stadiu vývoje převládala u úřadů práce činnost zprostředkovatelská, která se později rozvíjela ve směru k prikazování k práci.

Významným krokem k zavedení soustavy řízení práce a nucené práce bylo vyhlášení pracovní povinnosti pro nezaměstnané (nařízení č. 129/1940 Sl. z.). Smyslem nařízení byla likvidace nezaměstnanosti ovšem způsobem fašistickým — prikázáním nezaměstnaných do práce. Důvody hospodářské byly v nařízení zastírány sociální péčí o nezaměstnané. Nařízení totiž uvádělo, že jeho účelem je hospodářské zajištění nezaměstnaných, jakož i neúplně zaměstnaných osob ve věku od 18 do 60 let, a využití jejich pracovních schopností pro všeobecně prospěšné účely. Pracovní povinnost se skládala jednak z povinnosti nastoupit práci prikázanou úřadem k tomu příslušným a jednak setrvat při prikázané práci. Prikazování prováděly okresní (městské notářské) úřady na návrh veřejné zprostředkovatelny práce nebo obce anebo z vlastního podnětu.

Nařízení bylo velmi tvrdé, a to již z toho důvodu, že v něm nebylo ani zmínky o povaze a druhu prikázaného zaměstnání. Chyběla např. jakákoliv zmínka o přiměřenosti zaměstnání. Kromě toho nařízení navazovalo na předpisy o pracovní službě, jež zavedl branný zákon č. 20/1940 Sl. z. Tato pracovní služba ve vojenských útvech byla určena pro osoby, které se vyhýbaly práci, bezdůvodně nenastoupily do prikázané práce anebo zanecháním prikázané práce bezdůvodně zrušily pracovní poměr.

Všechny tyto pojmy bylo možno vykládat libovolně velmi široce, takže do pracovních útvarů bylo možno zařadit třídně uvědomělé dělníky.

Charakter nucené práce otrockého typu měly pracovní tábory pro cikány a židy, zřízené nařízením č. 130/1940 Sl. z. Šlo o pracovní útvary, které měly již vysloveně charakter táborů koncentračních.

Roku 1941 se systém nucené práce dále upevňoval a rozšiřoval zejména ve směru rozšiřování pracovní povinnosti. V červenci 1941 byla uložena vysokoškolákům a absolventům středních škol povinnost vykonávat o prázdninách

zemědělské, popř. jiné práce (nařízení č. 145/1941 Sl. z.). Posluchače vysokých škol a středoškoláky prikazoval do práce v jednotlivých podnicích Ústřední úřad práce.

Na širokém základě byla roku 1941 (nařízení č. 153/1941 Sl. z.) upravena pracovní povinnost židů a sice mimo pracovní útvary, které byly zřízeny již rok předtím (nařízení č. 130/1940 Sl. z.). Výslovně otrocký charakter této pracovní povinnosti je patrný z ustanovení, že pracemi podle shora citovaného nařízení se nezakládá pracovní (služební) poměr a osoby, které práce vykonávají, nepodléhají veřejnoprávnímu pojištění.

Přechod k nucené práci ve velkém množství závodů (zemědělství, dřevařství, doprava, lékárny atd.) připravovalo vládní nařízení o pracovní povinnosti za branné pohotovosti státu (č. 174/1941 Sl. z.). Fašistický stát se v roce 1941 připravoval na aktivní účast ve válce a uvedené nařízení bylo jednou z těchto příprav.

Srovnáme-li vývoj v letech 1939—1941 na Slovensku s vývojem v tzv. protektorátě, je patrna řada společných rysů. V obou částech okupované republiky založili fašističtí okupanti nejdříve aparát řízení práce, jenž jen zčásti navazoval na dřívější zprostředkovatelny. V dalším vývoji přecházela zprostředkovací činnost v prikazování, které se týkalo nakonec prakticky všech pracovních poměrů.

V červnu 1941 přepadlo hitlerovské Německo Sovětský svaz. Tím se dostala druhá světová válka do nového vývojového stadia, kdy neobyčejně vzrůstaly úkoly německého válečného hospodářství. Válka na východní frontě si vyžádala nasazení dalších a dalších hitlerovských divizí a současně s tím vzrůstaly úkoly především zbrojního průmyslu. Za mobilizované dělníky musilo si hitlerovské Německo stůj co stůj opatřit náhradu a tu bylo možno hledat především v zemích okupovaných hitlerovskou armádou, tj. na předním místě v tzv. protektorátě.

Zahájení války na východní frontě je proto mezníkem ve vývoji druhé světové války a souběžně s tím představuje i předěl v rozvoji systému nucené práce. Pracovní nasazení bylo třeba organizačně doplnit a dobudovat také jeho normativní základnu. Tomuto cíli sloužilo zmíněné již vládní nařízení ze začátku roku 1941 (č. 46/1941 Sb.) a vládní nařízení a zavedení pracovních knížek, které bylo vydáno bezprostředně po přepadení Sovětského svazu (č. 241/1941 Sb.).

Pracovní knížky, umožňující evidenci a kontrolu pracovních sil, byly jedním z organizačních předpokladů systému nucené práce.

V českých zemích existovaly tyto knížky pro určité kategorie zaměstnanců již v době rakouské éry. Dělnictvo tehdy pokládalo pracovní knížky za nástroj

kapitalistických zaměstnavatelů namířený proti zaměstnancům a manifestující nerovnoprávné postavení zaměstnanců v pracovním poměru. Odstranění pracovních knížek (zákon č. 571/1919 Sb.), ke kterému došlo v prvních poválečných letech v době ještě revoluční situace, bylo dokladem síly dělnictva a ústupnosti buržoazie. Po celou dobu trvání předmnichovské republiky neodvážila se buržoazie i v době fašizace ve třicátých letech pracovní knížky obnovit.

Jejich znovuzavedení roku 1941 znamenalo obnovení staré instituce na mnohem širší základně. Šlo o rozsáhlé evidenční opatření pracovních sil s celou řadou vysloveně teroristických aspektů, jak ukazuje rozbor vládního nařízení č. 241/1941 Sb.

Motiv okupantů k zavedení instituce pracovních knížek je zřejmý již z úvodních ustanovení nařízení. Pracovní knížky se zaváděly, aby bylo možno plánovitě rozdělovat pracovní síly a řídit práci, tedy k účelům řízení pracovních sil v zájmu fašistické válečné mašinérie.

Vedoucím rysem této pracovněprávní instituce byla její univerzálnost. Osobní dosah vládního nařízení je patrný z ustanovení, že pracovní knížky jsou povinni mít všichni dělníci a zaměstnanci ve smluvním poměru, učňové, praktičtí, volontéři, domácí dělníci, domácí živnostníci a zprostředkovatelé domácí práce, jakož i jejich rodinní příslušníci, pokud s nimi spolupracovali. Věková hranice pro tuto povinnost byla stanovena 14 léty. Určité privilegované postavení měli při zavádění pracovních knížek pouze tzv. protektorátní zaměstnanci v pragmatikálním poměru (ne tedy ve smluvním), kterým okupantský režim přece jen se snažil zachovat určitou existenční jistotu, již z toho důvodu, že státní aparát byl oporou okupantského režimu.

Již při vymezení okruhu zaměstnaneckých kategorií, jimž byla uložena povinnost mít pracovní knížku, byla přiznána určitá kompetence úřadům práce. Ty rozhodovaly v pochybnosti, a takových případů bylo mnoho, zda určitá činnost zakládá povinnost mít pracovní knížku. Toto rozhodnutí bylo závazné pro soudy a správní úřady.

Veškerá agenda, velmi nákladná, související s vydáním pracovních knížek, byla svěřena nositelům nemocenského pojištění. To znamená, že náklady spojené s vydáním knížek nesly především pracující prostřednictvím svých nemocenských příspěvků. Nositelé nemocenského pojištění byli přitom povinni mít o pracujících, jimž byly knížky vydány, přesnou lístkovnici a byli povinni umožnit úřadům práce do této evidence nahlížet.

Osobní listy, na jejichž podkladě byly pracovní knížky vydávány, byly přesně obsahově i formálně předepsány (vyhláška ministra sociální a zdravotní správy ze dne 25. července 1941, č. 291/1941 Sb.). Rozsáhlost formuláře, zahrnující údaje osobní, pracovní a odborné znalosti v povolání a rovněž dosavadní pracovní poměry, umožňovala okupantům získat přesné informace o každém pracujícím, které bylo možno využít politicky, a které nebyly bez významu jako nástroj policejního teroru.

Autoritu pracovní knížky posílilo okupantské právo ustanovením o tom, že tato knížka je veřejnou listinou. Univerzální zavedení pracovních knížek bylo zajišťováno tím, že osoby povinné ji mít, které ji však neměly, nemohly být zaměstnány ani přijmouti jakoukoliv zaměstnaneckou činnost. Zkrátka veškeré pracovní poměry s výjimkou pracovních poměrů privilegovaných (protektorátní pragmatikální zaměstnanci) měly být za pomoci pracovních knížek evidovány a kontrolovány.

Teror na úseku pracovních poměrů je patrný z vysokých trestních sankcí na porušení povinností vyplývajících z nařízení. Tresty na svobodě do 6 měsíců a pokuty do 20.000, resp. 50.000 K mohly ukládat okresní úřady, pokud nešlo o čin přísněji trestný podle jiných trestních zákonů.

Souhrnně lze říci, že okupantské právo vybavilo pracovní knížky potřebnou autoritou, která z nich učinila velmi vhodný a organizačně promyšlený nástroj okupantského teroru v oblasti pracovních poměrů. Bez pracovních knížek nebylo by možno rozvinout systém nucené práce v letech následujících, protože politický a policejní teror vyžadoval evidenční a kontrolní základnu, kterou právě pracovní knížky představovaly.

Oficiální propaganda líčila naproti tomu pracovní knížky jako důkaz konečného osvobození pracujícího člověka z nedůstojného područí liberalistického kapitalismu. Zavedením pracovních knížek zmizel nadobro trh práce, jenž byl prý nejsmutnější historií této překonané hospodářské epochy. Pracovní knížky byly prý vymožeností pracujících v zájmu řízení práce a pro boj proti nezaměstnanosti. To vše byly běžné propagandistické fráze, proti nimž dělnická třída byla již imunní.²⁰

Soustava nucené práce byla doplněna koncem roku 1941 předpisy o poradenství pro volbu povolání a o včleňování mladistvých do práce (vládní nařízení č. 433/1941 Sb.). Celá tato obsáhlá agenda byla svěřena úřadům práce. Z poradenství pro volbu povolání, které existovalo v předmnichovské republice, se nyní staly jakési odvody 14letých chlapců a děvčat. Mladiství, kteří vystoupili z obecné, hlavní nebo střední školy, aby nastoupili do pracovního místa nebo aby se podrobili odbornému výcviku k povolání, musili se hlásit u úřadu práce. Mladiství do 18 let nesměli být přijímáni do zaměstnání bez souhlasu úřadu práce. Rovněž tohoto souhlasu bylo zapotřebí při přijetí osob starších 18 let, šlo-li o jejich první pracovní poměr.

Ohlašovací povinnost a souhlas k přijetí v tomto širokém rozsahu znamenaly přísnou reglementaci pracovních sil, a to na velmi citlivém místě, u mládeže, kdy se jednalo o celkové pracovní zaměření a přípravu budoucí existence. Je přirozené, že individuální zájmy a přání mládeže ustupovaly zcela do po-

²⁰ Pospíšil K., *Cílevědomé hospodaření lidskou prací*, Hospodářství a práce, č. 8/1941 a Vizdal Josef, *Pracovní knížky*, Hospodářství a práce č. 9/1941 a *Začlenění pracovních sil do hospodářství Nové Evropy*, Práce a hospodářství, roč. 1942, str. 38—40.

zadí před zájmem fašistického státu, jehož vykonavatelem byl úřad práce. Individuálním zájmům pracující mládeže neposkytovalo uvedené vládní nařízení ani stínovou ochranu.

Přímá reglementace mladistvých pracovních sil byla doplněna ještě kontingentováním na odborných školách zavedením numeru clausu, ministerstvo sociální a zdravotní správy mohlo v dohodě s ministerstvem školství a národní osvěty a s ministerstvem průmyslu, obchodu a živností a šlo-li o školy zemědělské v dohodě s ministerstvem zemědělství, stanovit počet mladistvých, kteří směli být přijati do odborných škol, jež nahrazovaly učení a praktický výcvik.

Rozpoutání války se Sovětským svazem vyvolalo naléhavou potřebu pracovních sil přímo v Německu, v tzv. říši. Až do konce roku 1941 poskytovalo okupantské právo úřadům práce možnost přikazovat k práci v hranicích tzv. protektorátu, Výslovného předpisu o přikázání k práci na ostatní území tzv. říše nebylo. Je ovšem samozřejmé, že úřady práce měly dostatečné prostředky použít k tomuto účelu nepřímého nátlaku a těchto možností plně využívaly.

Výslovné ustanovení o přikázání do ostatních částí tzv. říše vyskytuje se teprve ve vládním nařízení č. 10/1942 Sb., kdy východní fronta si vyžádala další rozsáhlou mobilizaci a kdy nedostatek pracovních sil vedl ke stupňování požadavků na přesun pracovních sil z tzv. protektorátu. Zmíněné vládní nařízení stanovilo, že osoby svobodné a jim na roveň postavené (ovdovělé, rozvedené, rozloučené nebo odděleně žijící) — s výjimkou osob zaměstnaných v zemědělství — mohou být přikázány k provedení prací též na ostatním „říšském“ území.

Souběžně s legalizováním přikazování na práci do tzv. říše vyžadovala imperialistická válka zostření teroru na závodech. Došlo k němu vydáním vládního nařízení č. 13/1942 Sb. o pracovní morálce.

To ustanovovalo mimo jiné, že zaměstnanci jsou povinni řádně převzatou práci nastoupit. Zaměstnanec nesměl proti svému závazku práci zanedbat, práci odepřít nebo zlomyslně práci (výkon) zpomalit. Nesměl se dopustit neukázněného jednání, aby tím docílil předčasného zrušení pracovního poměru.

Tyto předpisy byly namířeny proti přímým i nepřímým sabotážním aktům na závodech. Tresty na jednání proti vládnímu nařízení ukládaly okresní úřady a sice pokuty až do 100.000 Kč nebo vězení do jednoho roku. Na sabotážní činy byly ovšem též tresty podle trestních předpisů. Okupantské právo přitom nevyčerpávalo zdaleka všechna teroristická opatření, jichž mohlo být použito. Prakticky zasáhlo vždy gestapo se všemi možnostmi brutálního teroru (koncentrační tábor, mučení atd.).

Zmíněné vládní nařízení obsahovalo též ustanovení o „přetahování zaměstnanců“. Bylo zakázáno jednání směřující k tomu, aby zaměstnanec v nevyhovujícím pracovním poměru byl ze svého pracovního místa odlákán nabízením vyšší mzdy nebo platu nebo příznivějších pracovních podmínek.

Zaměstnavatel nesměl zaměstnat zaměstnance, věděl-li nebo podle poměrů vědět musil, že zaměstnanec svým závazkům vyplývajícím z platné nebo právoplatně nezrušené pracovní smlouvy, by nemohl vyhovět, kdyby jím byl zaměstnán.

Také tyto předpisy namířené proti fluktuaci vyplývaly ze systému nucené práce. Úřady práce nedávaly prostě souhlas ke zrušení pracovní smlouvy a znemožňovaly pracujícím přechod na lépe placené místo. Změna zaměstnání bez souhlasu úřadu práce se trestala vysokými pokutami (100.000 K) a trestem na svobodě (do 1 roku). Systém nucené práce znamenal pevné připoutání pracujícího k zaměstnání a znemožňoval pohyb pracujících od jednoho zaměstnavatele k druhému.

Nucená práce ve válečném hospodářství hitlerovského Německa přinášela s sebou zvýšené vykořisťování pracujících. Souvislost mezi oběma těmito skutečnostmi je zřejmá také z toho, že jakmile došlo k zesílení systému nucené práce utahováním administrativních šroubů, zesiloval se útok na dělnické mzdy.

Mzdy a platy pracujících přes jejich nominální růst v prvním období okupace zaostávaly za růstem cenové hladiny, zejména spotřebního zboží, která stoupala vlivem válečné inflace. Životní úroveň pracujících od začátku okupace klesala, neboť nominální růst mezd neodpovídal jejich inflačnímu znehodnocování. Toto ochuzování pracujících německému imperialismu v další etapě války již nestačilo. Došlo proto k dalšímu ostřejšímu snížení jejich životní úrovně tím, že nominální zvyšování mezd a platů bylo zastaveno a v důsledku toho jejich reálná hodnota ještě rychleji klesala. To je smysl „stabilizace“ mezd a platů, k níž došlo začátkem roku 1942 (rovněž vládním nařízením č.13/1942 Sb.).

Nemožnost volby zaměstnání, mzdový strop, jenž znamenal další násilné snížení životní úrovně a stálé nebezpečí nasazení i mimo hranice tzv. protektorátu, to byl osud pracujících roku 1942. V této době trh práce s volnou hrou ekonomických sil, nabídky a poptávky byl již zcela nahrazen systémem řízené a nucené práce. Některé další předpisy vydané v druhé polovině roku 1942 na této soustavě v podstatě již nic podstatného nezměnily (vládní nařízení č. 58/1942 Sb. o příslušnosti při provádění zprostředkování práce, o zaměstnávání cizinců v tzv. protektorátě, o včleňování do práce tuzemských sezónních zemědělských dělníků a o zaměstnávání židů, vládní nařízení č. 154/1942 Sb. o příkazování, zejména do ostatního území tzv. říše a o omezení výměry pracovního místa a vládní nařízení č. 260/1942 Sb. legalizující otrocké poměry židovských zaměstnanců).

Rovněž na Slovensku bylo vypuknutí války na východní frontě přelomem v rozvoji soustavy nucené práce. Po dobu války bylo možno pracovním začlenit i penzisty (nařízení č. 13/1942 Sb. z. o pracovní povinnosti penzistů). Nově byla upravena pracovní povinnost za branné pohotovosti státu (vládní nařízení

č. 45/1942 Sb. z.). Po dobu žní mohly obecné (obvodní) notářské úřady ukládat pracovní povinnost a současně byly omezeny předpisy o nedělním pracovním klidu (nařízení č. 126/1942 Sb. z.). Slovenské úřady práce v této době dirigují již desetitisíce slovenských dělníků na práci do Německa.

•

V posledním období okupace, které začíná porážkou německé armády u Volgogradu začátkem roku 1943 a končí osvobozením v květnu 1945, docházelo k masovému přemísťování pracujících za hranice tzv. protektorátu a slovenského státu. (Ke konci války odliv ze Slovenska ustává, protože okupanti se snažili převést část průmyslu z německých měst ohrožených leteckým bombardováním na Slovensko.) Pracovní nasazení neprobíhalo v této době již hladce, docházelo k hospodářským poruchám a množily se přímé či nepřímé sabotážní akce především dělnictva.

Naléhavou potřebu pracovních sil nebylo možno v této době řešit jen „pročesáváním“, ale přikročilo se soustavně k dalekosáhlému zastavování a slučování podniků (Vládní nařízení č. 44/1943 Sb.). Pozoruhodné jsou vysoké sazby trestů v tomto vládním nařízení uvedených, které ukazují stupňování teroru v posledním období války. Tak např., kdo úmyslně nebo nedbale jednal proti příkazům vydaným za účelem zastavení nebo sloučení podniků, byl trestán okresním úřadem a mohla mu být uložena pokuta do 1,000.000 K nebo trest vězení do 6 měsíců (oba tresty mohly být uloženy i kumulativně).

Zoufalý nedostatek pracovních sil ku konci války vedl k rozšíření pravomoci státního aparátu na úseku totálního nasazení. 22. srpna 1944 vydala tzv. protektorátní vláda nařízení (č. 177/1944 Sb.) o zmocnění ministrů a vedoucího pozemkového úřadu k mimořádným opatřením k provedení totálního válečného nasazení. Věcně příslušní ministři, jakož i vedoucí pozemkového úřadu byli zmocnění, aby nařizovací cestou učinili sami všechna opatření, jichž bylo v jejich oboru zapotřebí k provedení totálního válečného nasazení, a k nimž by jinak bylo třeba zákona nebo vládního nařízení. Spadalo-li prováděné opatření do oboru jiného ministra nebo vedoucího pozemkového úřadu, mělo se nařízení vydat v dohodě s ním.

Také jednotlivá speciální nařízení o řízení práce a pracovním nasazení, která byla v této době vydána, byla diktována ekonomickou situací hitlerovského Německa (bombardování měst a průmyslových středisek, hospodářské poruchy, přesuny obyvatelstva atd.). Uprostřed roku 1944 bylo vydáno vládní nařízení o přihlašovací povinnosti mužů a žen, kteří opustili z důvodů letecké války své dosavadní zaměstnání (č. 144/1944 Sb.). Všechny osoby, které opustily samostatné zaměstnání ve svém dosavadním podniku nebo nesamostatné zaměstnání ve svém dosavadním závodě pro letecké ohrožení nebo po

leteckých útocích a zdržovaly se v tzv. protektorátě, musely se neprodleně hlásit u příslušného úřadu práce svého dočasného pobytu a byly tak začleněny do soustavy nucené práce. Za nesplnění přihlašovací povinnosti byly uloženy, jak u všech nařízeních tohoto druhu bylo obvyklé, vysoké tresty peněžité nebo na svobodě.

Citelné tresty byly ukládány za neuposlechnutí příkazovaného výměru v zemědělství a lesnictví a pro přestupky proti pracovní morálce v tomto pracovním úseku. Okresní úřad mohl v těchto případech v trestním řízení prohlásit za propadlé drobné zvířectvo v osobním hospodářství rolníků a zemědělských proletářů pracujících tehdy v zaměstnaneckém poměru (vládní nařízení č. 239/1944 Sb.).

Zvláště byl zostřen režim nucené práce v lesnictví při těžbě dříví. Pracovní síly určené k těmto úkolům nesměly být používány k jiným pracím v lesnictví (nařízení č. 21/1945 Sb.).

V březnu 1945 doplnil ministr hospodářství a práce vyhláškou (č. 32/1945 Sb.) předpisy o vydávání pracovních knížek (vládní nařízení č. 241/1941 Sb. a vyhláška č. 291/1941 Sb.). Zaměstnavatelé byli povinni potvrzovat napříště v pracovních knížkách (jako bylo již předtím zavedeno v Německu) trvání a skončení zaměstnání. V obou těchto případech měl zápis obsahovat řadu údajů, zejména přesné údaje o druhu zaměstnání. Dále bylo zavedeno průběžné potvrzování trvajících zaměstnání a sice vždy po třech měsících. Těmito zostřujícími předpisy byl utužen policejní režim, který instituce pracovních knížek přinášela od začátku. Protektorátní úřady připravily tehdy na pokyn okupantů tiskovou kampaň a plakátové výzvy obyvatelstvu, aby všichni pracující nosili řádně vedené pracovní knížky vždy při sobě. Články i plakáty končily výhrůžkou, že ti, kdo nebudou mít pracovní knížku u sebe anebo, kteří v ní nebudou mít nařízené zápisy, musí počítat s přímými tresty.³¹

Archivní materiál protektorátní správy ukazuje velmi jasně, jak přes všechny výhrůžky a teroristická opatření pracovní nasazení v posledním válečném roce všestranně vázlo. Pročesávací akce v aparátě tzv. protektorátu (nasazení protektorátních zaměstnanců) probíhalo ke konci války s velkými technickými obtížemi. Především předchozími pročesávacími akcemi byl administrativní aparát na mnoha úsecích již značně redukován. Střední a vyšší byrokracie snažila se na svých místech udržet, protože nasazení se pokládalo vedle újmy materiální za určitou degradaci a tak byli nasazováni mladší úředníci a zaměstnanci, kteří naplňovali kvóty, které žádaly úřady práce. Původní úřady nasazených zaměstnanců sledovaly často jejich další osud a nebyly řídké případy denunciantství, kdy protektorátní správa vyslovovala podiv, že nasazení zaměstnanci nebyli začleněni do zbrojní výroby, nýbrž do soukromých povolání. Na druhé straně za jakousi nesmělou sabotáž je třeba označit

³¹ SÚA, fond MHP, čj. AI-5.600 z 14. III. 1945, kart. 416.

uvolňování zdravotně méně schopných zaměstnanců, kteří při lékařských prohlídkách neprošli a vraceli se zpět do původního zaměstnání.

Pročesávací akce v tzv. protektorátní správě skýtá v této době obraz postupného slábnutí fašistické mašinerie, která se zoufale snažila nahradit nedostatek pracovních sil, avšak pročesávací akce přes trvajících teror znamenaly jen malý přínos pro válečnou výrobu a vyznívaly často jen formalisticky.³²

Také vyčesávání pracovních sil v závodech naráželo koncem války na velké potíže. Ministerstvo hospodářství a práce provádělo akce převodu zaměstnanců např. potravinářského průmyslu do průmyslu zbrojního a na místa těchto nasazených zaměstnanců měli nastoupit zaměstnanci administrativní. Šlo o běžnou akci totálního nasazení, která však ke konci války ukazovala naprostou vyčerpanost pracovních rezerv. Tak např. německý pověřenec tzv. státního ministra žádal vyloučení z této akce spotřebních družstev, protože provoz družstevních podniků (pekárny, řeznictví atd.) byl ohrožen odchodem vyučených dělníků. Totéž žádala hospodářská skupina cukerního průmyslu. Zoufalý nedostatek pracovních sil a úsilí okupantů splnit kvóty vedl německé vedení ministerstva hospodářství a práce k tomu, že na bezvýjimečném provedení akce trval. Tento formalismus německé správy byl ukázkou postupujícího slábnutí fašistické válečné mašinerie a způsoboval již vážné hospodářské poruchy.³³

Pracovní nasazení vrcholilo koncem války pracovním příkázáním celých ročníků mládeže po vzoru vojenských odvodů. Nakonec byl po určitých průtazích nasazen ročník 1924 a sice na různá místa jak v tzv. protektorátě, tak i v Německu a v Rakousku. Akce vyvolala příval individuálních žádostí na úřady práce, ministerstva i kancelář tzv. státního presidenta, ve kterých postižení nebo jejich rodiče žádali o zrušení výměru o nasazení, jeho odklad nebo změnu. O žádostech v mnoha případech rozhodovalo německy vedené ministerstvo práce a sociální péče.

Archívní materiál z této doby podává obraz o zoufalství rodičů, jejichž děti měly odejít za prací do ohrožených míst mimo hranice tzv. protektorátu. Velmi závažné důvody sociální a zdravotní (např. péče o přestárlé a nemocné rodiče) byly buď úřadem práce nebo přímo ministerstvem zamítány jako nepostačující nebo neprůkazné.³⁴

Poměrně ještě největší vyhlídky pro zrušení příkazovacího výměru nebo pro návrat z Německa měli mladí lidé z ročníku 1924, jejichž práce bylo udánlivě nevyhnutelně zapotřebí v hospodářství rodičů kulaků. Zde převažovaly hospodářské důvody, takže děti zámožnějších sedláků byly okupantskou správou při totálním nasazení preferovány.³⁵

³² Typická je v tomto směru zpráva ministerstva zemědělství a lesnictví z 11. VIII. 1944, čj. 3532-62-1944, SÚA, fond MHP, sign. č. AI-5554, kart. 409.

³³ SÚA, fond MHP, čj. AI 5554 z 11. a 24. 1945, kart. 409.

³⁴ SÚA, fond MHP, čj. AI-5443, kart. 367.

³⁵ SÚA, fond MHP, čj. AI-5443, kart. 365.

Ministerstvo hospodářství a práce získalo při tvrdém a bezohledném provádění akce ročníku 1924 kontingent 58.756 pracovních sil pro letecký zbrojní průmysl. Závěrečná zpráva ministerstva ukazuje, že tohoto výsledku bylo dosaženo terorem vůči české mládeži i zoufalým rodičům.³⁶

Při kritickém nedostatku pracovních sil na konci okupace docházelo ke konfliktním situacím mezi jednotlivými zbrojními závody při přidělování kvót pracovních sil a při prikazování jednotlivců. Ztrnulost byrokratického aparátu úřadů práce projevovala se v tom, že o těchto jednotlivých případech rozhodovalo v posledním období okupace ve velkém množství případů samo ministerstvo hospodářství a práce. Je to dokladem toho, že nakonec i sám administrativní aparát selhával a pracoval velmi těžkopádně.

Také na Slovensku poslední období války přineslo zostření režimu nucené práce. Nařízení z 1. srpna 1944, č. 107/1944 Sl. zb. rozšířilo základnu začleňování do práce, a to jednak zavedením pracovní povinnosti pro všechny osoby od 18 do 60 let, které nevykonávaly žádnou práci, a jednak prikazováním k práci v tzv. stavu nouze, kdy bylo možno prikazovat k práci i mimo podnik osoby v podniku zaměstnané. Ústřední úřad práce a úřady práce jemu podřízené mohly prikazovat k práci podle tohoto nařízení:

a) nezaměstnané zprostředkováním práce nebo osoby již pracující zprostředkováním takové práce, která byla jim přiměřenější,

b) osoby, které nevykonávaly žádnou práci, uložením práce (jak shora uvedeno byla pro tyto osoby od 18 do 60 let vyhlášena pracovní povinnost),

c) osoby, které sice pracovaly, ale jejichž pracovní výkon byl ve veřejném zájmu naléhavě potřebný na jiném pracovním místě (šlo o shora uvedené případy nouze).

Rozšíření nucené práce znamenalo též vládní nařízení č. 71/1944 Sl. zb., které rozšířilo pracovní povinnost za branné pohotovosti státu.

Z těchto ukázek je patrné, že vývoj nucené práce probíhal v posledním období okupace v podstatě po stejné linii v obou částech okupovaného Československa. Základna nucené práce se rozšířila a okupační právo poskytlo státnímu aparátu dalekosáhlé zmocnění. Současně se ukázaly již značné organizační trhliny celé soustavy, které spolu s pasívní rezistencí pracujících a sabotážními akcemi velmi podstatně snižovaly výrobní výsledky totálního nasazení. Fašismus po porážkách, které utrpěl na východní frontě, blížil se neodvratně ke svému konečnému zničení a trhliny v soustavě nucené práce jeho porážce podstatně přispívaly.

³⁶ SÚA, fond MHP, čj. AI-5443, kart. 362.

Soustava nucené práce (převážně neotrocké), jejíž vývoj jsme sledovali v jednotlivých okupačních obdobích, má několik základních vývojových rysů, které se odrážejí ve státoprávní společenské nadstavbě.

Jedním z těchto rysů je postupné rozšiřování okruhu pracovních poměrů, které podléhaly konsentování úřadů práce. Srovnáme-li v tomto směru kompetenční předpisy úřadu práce z let 1939, 1941 a 1942, vidíme postupné rozšiřování tohoto konsentování, které vyústilo prakticky v jeho naprostou univerzalizaci.

S tím souvisela otázka příkazování k práci. Také na tomto poli projevila se výrazně tendence stálého rozšiřování. Roku 1940 došlo nejprve k příkazování pracovních sil v zemědělství, potom s vypuknutím války se Sovětským svazem se okruh příkazování podstatně rozšířil a nakonec se objevují i výslovné předpisy o nuceném příkazování mimo hranice tzv. protektorátu.

Vyvrcholením vývoje v obou směrech je v tzv. protektorátě široké zmocnění dané protektorátním ministrům učinit neodkladně všechna opatření, jichž bylo zapotřebí k plnění válečných úkolů. V roce 1944 vrcholí tak systém nucené práce i z hlediska okupantského práva.

K tomu je třeba dodat, že faktický stav nucené práce daleko předstihl vývoj okupantského práva. Fašistická svévole se totiž na tomto úseku práva projevila překračováním již dosti širokých kompetenčních předpisů úřadů práce a praxe pracovního nasazení předcházela často pozdější zostřující právní úpravě. Přesto však, že fakticita a porušování zákonnosti hrály při rozvoji nucené práce za okupace značnou roli, bylo okupantské právo významným organizačním prvkem a bez jeho účasti nelze si funkci mechanismu nucené práce představit.

Die Zwangsarbeit und das Okkupationsrecht

Jaroslav Houser

In das von den Okkupanten eingeführte System der Zwangsarbeit wurde wie die Sklavenarbeit, bei der kein durch das Recht reguliertes Arbeitsverhältnis entstand, einbegriffen, so auch die Zwangsarbeit des unsklavischen Typs, bei der das Arbeitsverhältnis durch das Recht meistens sehr intensiv reguliert wurde. Dieser Typ der Zwangsarbeit entstand durch die Transformation des Systems des Arbeitsmarktes, das schon in der vorkrieglichen Zeit Elemente und Anläufe enthielt, aus denen sich die Zwangsarbeit in der Okkupationszeit entwickelte.

Einen solchen Anlauf stellte die sog. produktive Fürsorge für Arbeitslose und das Projekt der Arbeitslager aus der Zeit der Vormünchener Republik dar. Demgegenüber war der historisch entstandene Mechanismus der nach den Ländern differenzierten Arbeitsvermittlung für die Okkupanten ungeeignet und musste reorganisiert werden.

Das faschistische Regime der sog. zweiten Republik stellte die Vorbereitungszeit für die Einführung der Zwangsarbeit dar. Damals wurden Arbeitsformationen und Korrektionsarbeitslager nach dem deutschen Vorbild errichtet. Eine angeblich freiwillige Werbung der Arbeitskräfte nach Deutschland fand statt, wobei jedoch auch schon ein direkter Zwang ausgeübt wurde.

Die in dem sog. Protektorat Böhmen und Mähren in den Jahren 1939—1941 erlassenen Normen des Okkupationsrechtes zeigen sehr deutlich die Entwicklung, die mittels der Verstärkung der Regelung des Arbeitsmarktes zur Zwangsarbeit führte. Die Okkupanten bauten zuerst den Apparat der Arbeitsregelung auf (Verordnung über die Arbeitsämter Nr. 193/1939 Slg.), und sie erließen die Kundmachung über die allgemeine Arbeitspflicht (Nr. 190 und 195/1939 Slg.).

Als Grundlage für den von den Arbeitsämtern durchgeführten Arbeitseinsatz galt die Verordnung Nr. 323/1939 Slg., die für einzelne Arbeitsfächer durch eine Reihe von Kundmachungen ins Leben gerufen wurde. Das System der Zwangsarbeit in dem sog. Protektorat Böhmen und Mähren wurde anfangs 1941 in vollen Gang gebracht.

Im wesentlichen wies die Entwicklung der Zwangsarbeit in der Slowakei dieselbe Linie wie in dem sog. Protektorat auf. Die Tätigkeit der Zweigstellen für Arbeitsvermittlung wurde von dem im Jahre 1940 errichteten Zentralarbeitsamt geleitet. In demselben Jahre wurde die Arbeitspflicht für die Arbeitslosen kundgemacht (Verordnung Nr. 129/1940 Slow. Slg.). Für Personen, die der Arbeitspflicht auswichen, die zugewiesene Arbeit grundlos nicht antraten oder durch Verlassen der zugewiesenen Arbeit das Arbeitsverhältnis auflösten, wurde die Arbeitspflicht in militärischen Formationen nach dem Wehrgesetz (Nr. 20/1940 Slow. Slg.) eingeführt. Die Arbeitsformationen für Zigeuner und Juden, die eigentlich Konzentrationslager waren, wiesen den Charakter der Zwangsarbeit sklavischen Typs auf.

Die Kriegserklärung gegen die Sowjetunion bedeutete eine Grenze auch in der Entwicklung der Zwangsarbeit. Es zeigte sich als notwendig, den Arbeitseinsatz organisatorisch zu ergänzen und seine normative Grundlage weiter aufzubauen (Verordnung Nr. 46/1941 Slg. und Nr. 241/1941 Slg. betr. Arbeitsbücher). Den Arbeitsämtern wurde Beratung für die Berufswahl und Eingliederung der Jugendlichen in die Arbeit anvertraut (Verordnung Nr. 433/1941 Slg.). Eine ausdrückliche Bestimmung über die Zuteilung in andere Gebiete des sog. Reiches erschien erst im Jahre 1942, also in der Zeit, da die Ostfront eine neue, weitgehende Mobilisation erforderte und der Man-

gel an Arbeitskräften zur Steigerung der Forderungen an ihren Zuschub aus dem sog. Protektorat führte. Gleichzeitig erforderte der imperialistische Krieg eine Verschärfung des Terrors in den Betrieben (Verordnung Nr. 13/1942 Slg. betr. Arbeitsmoral), und der Angriff gegen die Arbeiterlöhne, der mit der Einführung der Stabilisierung der Löhne und Gehälter im Jahre 1942 gipfelte, wurde verstärkt.

Auch in der Slowakei verstärkte sich zu dieser Zeit das Regime der Zwangsarbeit, und die slowakischen Arbeitsämter schickten schon Zehntausende der slowakischen Arbeitenden zur Arbeit nach Deutschland.

In der letzten Okkupationsperiode wurde der Arbeitseinsatz durch wirtschaftliche Störungen und grosse Sabotageaktionen, vor allem der Arbeiter, sehr stark behindert. Es war unmöglich, den dringenden Bedarf an Arbeitskräften durch blosses Durchkämmung zu befriedigen, und es kam deshalb zur massenhaften Stilllegung und Vereinigung der Betriebe. Der katastrophale Mangel an Arbeitskräften führte zur Erweiterung des Machtbereiches des Staatsapparates auf dem Gebiete des Totaleinsatzes (Verordnung Nr. 177/1944 Slg.). Gegen Kriegsende gipfelte der Totaleinsatz in der Zuteilung aller Altersklassen der Jugend zur Arbeit nach Deutschland nach dem Vorbild der Assentierung. Die Archivmaterialien bieten ein Bild von der Verzweiflung der Eltern, derer Kinder die Arbeit in den bedrohten Orten ausserhalb der Grenzen des sog. Protektorats antreten sollten.

Auch in der Slowakei verstärkte sich weiter das Regime der Zwangsarbeit. Die Verordnung Nr. 107/1944 Slow. Slg. erweiterte im wesentlichen die Grundlage der Eingliederung in die Arbeit.

In beiden Gebieten der okkupierten Tschechoslowakei zeigten sich gegen Kriegsende schon beträchtliche Organisationslücken des Systems der Zwangsarbeit, die zur endgültigen Vernichtung des Faschismus wesentlich beitrugen.